

Г. В. Вахрамєєва (Київ)

Трансформація боспорського культу Деметри в елліністичний період

Ganna V. Vakhrameieva (Kyiv)

The Transformation of the Bosphorus Cult of Demeter in the Hellenistic Period

Процеси змішування релігій, що відбувалися в усіх елліністичних державах, торкнулися і культу елевсінських богинь. Міфологічний образ Деметри в елліністичний час набуває людських рис. Якщо в гомерівському гімні горе богині було таким великим, що людині його неможливо було осягнути, то у елліністичному гімні Калімаха воно стає зрозуміло звичайним людям, які теж можуть переживати такі почуття (Call. VI.10–12) [1, с. 335; 2]. Яскраве олюднення міфу про Деметру можна побачити у пантікапейській епітафії I ст. до н.е. — I ст. н.е., де доля померлої незаміжньої дівчини порівнюється з історією Кори, яку викрав Аїд. Померлу фактично порівнюють до богині Кори-Персефони (КБН 130).

Від III ст. до н.е. культ Деметри та Кори-Персефони поступово втрачає свої домінуючі позиції та частково замінюється культурами Афродіти, Кібели та інших божеств землеробського кола. Свідченням спільного шанування Деметри з іншими богинями може слугувати німфейське графіті на чорнолаковій посудині III–II ст. до н.е. з написом: «Стратон за обітницею / виконуючи / виконав жрецькі обов'язки (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» [3, с. 116. № 11; 4, В103, рис. II.47]

У Понтіїській державі, до складу якої увійшов Боспор, населення шанувало і грецьких, і місцевих божеств. Елевсінський культ не мав державного статусу, адже образи Деметри та Кори не трапляються на понтіїських монетах [5, с. 179, 185, 193–194].

Але державний статус культу Деметри зберігався в Боспорі. Про збереження шанування Деметри на державному рівні після входження Боспору до складу Понтіїського царства свідчить Павло Орозій, який розповідає про землетрус 63 р. до н.е., що стався під час святкування Мітридатом VI Евпатором свята на честь Деметри (Adv. Pag. VI. 5.1.). Також на користь зберігання державного характеру культу Деметри на Боспорі свідчить той факт,

що атрибути богині землеробства продовжують карбувати на монетах. Відомі мідні тетраخالки із зображенням колосу часів Мітридата VI Евпатора. [6, № 192, № 202a]. До часів правління Динамії II відноситься монета із зображенням на аверсі богині Деметри. [6, № 272; 7, с. 255; 8, № 235].

Про зміни в традиції шанування Деметри та Кори-Персефони свідчать матеріали громадських святилищ. Від III ст. до н. е. простежується тенденція скорочення кількості теракот, пов'язаних із культом Деметри [9, с. 335; 10, с. 211]. В. М. Скуднова пов'язує це зі скороченням хлібного експорту в Боспорській державі [11, с. 85].

Релігійний синкретизм простежується у святилищі в Кітеї: одночасно з Деметрою та Корою-Персефоною шанують Геракла, Діоніса, Афродіту, Ма, Кібелу та інших божеств [12, с. 73]. Культ Кібели виявляє себе у Кітейському святилищі ще від кінця V — початку IV ст. до н. е. За іконографією Кібела подібна до Деметри, але має власні атрибути (фіала, левеня) [13, с. 253]. Від III ст. до н. е. обожнення Афродіти починає домінувати. Н. В. Молева пов'язує це з наданням їй культу державного статусу й подібністю до хтонічної іпостасі Деметри. Загалом, боспорський культ Афродіти Уранії мав яскравий синкретичний характер і поєднував у собі риси Деметри, Кори-Персефони та Кібели [14, с. 78–81].

Попри занепад культу Деметри, порівняно з класичним часом, в елліністичних культурних шарах елевсінського святилища Берегове-4 теракоти Деметри та Кори-Персефони домінують. Переважно це статуетки типу «богиня на троні» та парні композиції [15, с. 158].

Серед жіночих теракот трапляються статуетки дівчини з гусаком (чи качкою) і виноградом. За сюжетом їх можна віднести до «жанрових», але О. А. Завойкін висунув гіпотезу щодо їхнього культового призначення. Так, виноград, безсумнівно, прив'язаний до символіки Діоніса. Гусака та качку дослідник пов'язує з Корою-Персефоною [15, с. 159]. В якості аргументу він наводить легенду в переказі Павсанія: німфа Геркіна та Кора грали у гаю Трофонія, що в Беотії. Геркіна випадково випустила гусака і він утік до печери. Кора увійшла туди та зловила гусака під каменем. Тоді з-під цього каменю пішла вода й утворилася річка. (Paus IX, 39, 2–3). Як відомо, печери вважалися входом до підземного царства, а річка, яку відкрила Кора-Персефона, стала своєрідним сполученням між світом мертвих і живих [15, с. 164]. Можна додати, що на користь культового значення образу дівчини з гусаком свідчить і той факт, що на площі Берегового-4 не знайдено жодних залишків господарчої діяльності. Отже, знахідка жанрових побутових статуєток не вписується у загальний контекст цієї пам'ятки.

До новостворених у період еллінізму місць поклоніння належить extra-urban святилище Полянка. Воно існувало протягом II–I ст. до н. е. [16, с. 11]. Серед

матеріалів комплексу було виявлено фрагмент зернотерки. Н. В. Кузіна схиляється до висновку, що присутність зернотерки серед вітварних камнів є не випадковою, адже її первинне функціональне призначення пов'язане з зернопереробкою. На теренах Північного Причорномор'я відомі неодноразові випадки застосування зернотерок під час жертвоприношень, переважно хтонічним богам [17, с. 401–402]. Крім вітваря, при розкопках святилища були знайдені три глиняні розети, які, скоріш за все, символізували восьми- чи дванадцятипелюсткову квітку, та розписні амфори-курильниці, в яких можна вбачати символи Елевсінських містерій [16, с. 30–33; 18, с. 288].

Яскраво демонструє поєднання в релігійному світогляді боспорян культів місцевих і малоазійських божеств сільський теменос поблизу поселення Генеральське-Східне, яке функціонувало від III ст. до н. е. до III ст. н. е. [5, с. 396]. Це святилище відоме своєю унікальною для сільської хори Боспору знахідкою — вотивним рельєфом, який розташовувався в центрі приміщення 2 біля вітваря [5, с. 396; 16, с. 129]. Він являв собою велику вапнякову плиту, декоровану рельєфним зображенням чотирьох півфігур (дві дорослі та дві дитячі) в однакових позах і одязі. Руки всіх фігур підведені до грудей. Фігури дорослих тримають якісь предмети, можливо чаші чи плоди. Одразу можна помітити схожість із протомами-півфігурами Деметри чи Кори-Персефони. О. О. Масленников пов'язує їх із елевсінським культом та інтерпретує дорослу пару, як Деметру та Кору-Персефону, а дитячу — як Триптолема та Плутоса [16, с. 129, 132]. С. Ю. Саприкін не погоджується з такими висновками і висловлює свою версію: доросла пара, на його думку, може бути Деметрою і Кібелою або Афродітою / Артемідою та Великою Матір'ю; у дитячій парі С. Ю. Саприкін вбачає дівочу та юначу фігуру, тому вони можуть представляти супутників Кібели (її часто зображували з дівчиною та юнаком — Корою і Гермесом) [5, с. 396; 19 с. 77]. На жаль у сучасній науці, зберігається проблема надійного визначення іконографії того чи іншого божества, адже ми маємо справу здебільшого з фрагментарними чи ушкодженими знахідками, без атрибутів, які би давали можливість визначити їх належність. Отже обидві гіпотези мають право на існування і залишається стверджувати, що зображення на цьому рельєфі належать до землеробського кола божеств.

Підводячи підсумок, щодо шанування Деметри у елліністичний період, ми можемо констатувати, що це був час занепаду культу елевсінських богинь. У зв'язку із економічною кризою, змінами в офіційному пантеоні Боспорської держави, синкретизацією культів, яка підтримувалась державою і призвела до змін у релігійному світогляді населення, скорочується кількість

храмів присвячених саме еллінському культу Деметри. Навіть у давніх святилищах елевсінських богинь, таких як Берегове-4, Кітейське та інші, поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони з'являються культу інших землеробських божеств.

Література

1. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология — М., 1989
2. Зелинский Ф. Ф. Религия эллинизма [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/zelin02/index.htm>.
3. Горская О. В. Культы Нимфея по материалам граффити // Боспорский феномен. Ч. I. — СПб., 2002.
4. Намойлик А. С. Граффити на керамических изделиях из Нимфея как источник по истории боспорского города (по материалам из собрания Государственного Эрмитажа): дисс... канд. истор. наук. — СПб., 2018.
5. Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. — М.; Тула, 2009.
6. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. — К., 1986.
7. Фролова Н. А. Античные золотые монеты в собрании Государственного исторического музея (от античности до Византии). — М., 2010.
8. MacDonald G. Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, University of Glasgow (1899–1905) Volume II. — Glasgow, 1901.
9. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. — К., 2005.
10. Кузьмина Ю. Н. Сакральные комплексы Фанагории VI—I вв до н. э.: проблемы классификации // Проблемы истории, филологии, культуры. — № 3 (49). — 2015.
11. Скуднова В. М. Терракоты из Нимфея // Свод археологических источников. — М., 1970.
12. Молева Н. В. Обряд жертвоприношений в Китейском святилище // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. — Н. Новгород, 2002.
13. Молев Е. А. Молева Н. В. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища // Боспорские исследования. — 2003.
14. Молева Н. В. Греческое и варварское в религиозном мировоззрении городской общины Китея // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. — Н. Новгород, 2002.
15. Завойкин А. А. Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4) // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. — М., 2006.
16. Масленников А. А. Сельские святилища Европейского Боспора — Тула, 2007.

17. Кузина Н. В. Комплекс терракот из раскопа античного святилища на поселении «Полянка» в Крымском Приазовье // Боспорские исследования. — 2012.
18. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии. — М., 1996.
19. Шевченко Т. М. Матір богів з левеням в ольвійській теракоті елліністичного періоду // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012.

